

ΜΕΤΑΞΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Η ελληνική πολιτική ελίτ και η έννοια της δημοσιότητας πριν και μετά το 1980

Θεόδωρος Λάγαρης, Freie Universität Berlin

For public interest always demands a sacrifice of individual interests which are determined by life's necessities and by the limited time which is given to mortals. The necessary sacrifice of individual interests to the common weal—in the most extreme case, the sacrifice of life—is compensated for by public happiness, that is, by the kind of «happiness» which men can experience only in the public realm.

Hannah Arendt

Η αρχή της συγγένειας και ο δημόσιος χώρος στη μεταπολεμική Ελλάδα

Ο ορισμός του δημόσιου χώρου ως διάλογος και από κοινού πράττειν οδήγησε τη Hannah Arendt στη σημαντική διαπίστωση ότι τα κινήματα αντίστασης στην Ευρώπη ενάντια στη Νέα Τάξη του Εθνικοσοσιαλισμού –στα βουνά και στις πόλεις– ήταν και νησίδες δημόσιου χώρου¹. Πρόκειται για μια διαπίστωση που ισχύει ιδιαίτερα για την Ελλάδα, όπου εκατοντάδες χιλιάδες άτομα αυθόρμητα και χωρίς την καθοδήγηση της προμεταξικής ελίτ – αφού είχε διαφύγει στο εξωτερικό και οι ολίγοι εναπομείναντες σιωπούσαν ή έκαναν σχέδια για τη μετά την Κατοχή εποχή– εγκατέλειψαν τον ασφαλή χώρο του ιδιωτικού και εισήλθαν στο χώρο του πράττειν, επανανακάλυψαν τον προ πολλού απολεσθέντα σπάνιο θησαυρό της δημόσιας ευδαιμονίας. Ο χθεσινός πελάτης κάποιου πολιτευτή μεταβλήθηκε σε αυτόνομο πολίτη, έμαθε το διάλογο, την από κοινού απόφαση, τη δύναμη του από κοινού πράττειν², και στις απελευθερωμένες περιοχές της ΠΕΕΑ τη συμμετοχή στη διοίκηση. Η συμφωνία του Λιβάνου ανάμεσα στην πολιτική ελίτ και το κίνημα αντίστασης

1. Βλ. Arendt 1977, 3-15. Για την έννοια του δημόσιου χώρου στο έργο της Hannah Arendt βλ. Arendt 1981, 1993.

2. Βλ. την αφήγηση του Γ. Φαράκου για τη διοργάνωση της πρώτης απεργίας και τις συζητήσεις στις φοιτητικές λέσχες (1993, 20κ.ε.).

σήμαινε την απαρχή ενός προγράμματος θεσμοποίησης ενός νέου πολιτικού συστήματος μετά την απελευθέρωση, στη βάση των διαπραγματεύσεων και δημοψηφισμάτων. Όταν ο Σβώλος και ο Σαράφης υπέγραψαν το Εθνικό Συμβόλαιο Λιβάνου, δεν «επρόδωσαν» κάποια «εθνική επανάσταση» (Θ. Χατζής), που ενέδρευε μόνο στη φαντασία κάποιου μπολσεβίκου ηγεμόνα τύπου Μπαρτζιώτα και Ιωαννίδη, ούτε διατελούσαν σε κατάσταση ψυχικής σύγχυσης, όπως υποστηρίζουν συντηρητικοί διανοούμενοι και πολιτικοί (Αβέρωφ, Woodhouse). Ο Σβώλος, ο Πυρομάγλου κ.ά. εκπροσωπούσαν το πνεύμα που επικρατούσε στο κίνημα αντίστασης, το αίτημα για μια πλουραλιστική δημοκρατία: «Οι οργανωμένοι στο ΚΚΕ δεχτήκαμε με πικρίες και με αμφιβολίες τη συμφωνία. Ο λαός όμως τη δέχτηκε με μεγάλο ενθουσιασμό» (Φαράκος 1993, 40).

Η νέα κυρίαρχη ελίτ που σχηματίστηκε μετά την απελευθέρωση δεν ήταν πρόθυμη να αποδεχθεί τη συμμετοχή του κινήματος αντίστασης στις διαδικασίες διαμόρφωσης γνώμων, και πολύ περισσότερο στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Στο αίτημα του κινήματος αντίστασης για εκκαθάριση του αυταρχικού παρελθόντος –1936-1944– μερικές ομάδες της κυρίαρχης ελίτ –όπως τα στελέχη της 4ης Αυγούστου, οι συνεργάτες των κατοχικών στρατευμάτων και οι νεόπλουτοι– δεν έβλεπαν μόνο μια απειλή της κοινωνικής τους θέσης και αναγνώρισης (γοήτρου), αλλά και της ίδιας της ύπαρξής τους. Οι συντηρητικοί διανοούμενοι, ο κλήρος και οι άλλες ομάδες που συμμετείχαν στο νέο συνασπισμό εξουσίας αρνούνταν να ανεχθούν την ελεύθερη κυκλοφορία «ανατρεπτικών ιδεών» στην αγορά. Ο διαμαρτυρούμενος, ο δημόσια κακοφωνών πολίτης έπρεπε να αναγκαστεί να σιωπήσει και να αποσυρθεί στον ιδιωτικό χώρο, να ενασχοληθεί και πάλι με τα ίδια και να εισέρχεται στη δημοσιότητα ως πελάτης. Το θησαυρό της δημόσιας ευδαιμονίας η κυρίαρχη ελίτ ήθελε να τον εξορίσει σε άβυσσους τάρταρα. Η νέα παράδοση του αυτονόμου πράττοντος πολίτη έπρεπε να διαγραφεί από τη δημόσια μνήμη, να μη γίνεται σημείο αναφοράς και διεργασιών. Η απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ να απαντήσει ένοπλα στις κατάφωρες παραβιάσεις της Συμφωνίας της Βάρκιζας εκ μέρους του κράτους και στις προκλήσεις ακροδεξιών και (παρα-)στρατιωτικών ομάδων, και αργότερα η απόφαση για την «απελευθέρωση» της Ελλάδας από το «μοναρχοφασισμό» διευκόλυναν τα σχέδια της πολιτικής ελίτ για μια νέα θεσμοποίηση του δημόσιου χώρου. Βασική αρχή αυτών των σχεδίων ήταν η αρχή της συγγένειας. Για να έχει κάποιος το δικαίωμα ν' ανήκει στο «Γένος» δεν έπρεπε μόνο να κατάγεται από την ίδια οικογένεια (*ius sanguinis*), αλλά και ν' αποδέχεται έναν κατάλογο βασικών αξιών. Όποιος αρνιόταν να αποδεχθεί τις βασικές αξίες –το πρώτο τη τάξει κριτήριο–, έθετε και τον εαυτό του εκτός του «Γένους», του έθνους και της πολιτικής κοινότητας. Το κρατικά διαπιστευμένο δικαίωμα να είναι κάποιος μέλος της οικογένειας ήταν η προϋπόθεση, ένα είδος πρωταρχικού δικαιώματος, για να έχει ένα άτομο (περαιτέρω) δικαιώματα³. Το Ψήφισμα ΛΖ της 7ης Δεκεμβρίου 1947 «περί αποστερήσεως της Ελληνικής ιθαγενείας προσώπων αντεθνικώς δρώντων εις το εξωτερικόν», ο Κώδιξ περί ελληνικής ιθαγενείας του 1955 (άρθρο 33) και το νομο-

3. Βλ. και τις απόψεις της Hannah Arendt (1949 και 1986, 452-470) για το δικαίωμα να έχεις δικαιώματα.

θετικό διάταγμα 4234 του 1962, καθώς και τα διατάγματα για την εκτόπιση –de facto αποστέρηση της ιθαγένειας– εθέσπιζαν και νομικά τον αποκλεισμό από το «Γένος». Το Γ΄ Ψήφισμα του 1946 και ο αναγκαστικός νόμος 509/1947, καθώς και μια σειρά άλλων νομοθετημάτων που αφορούσαν τον Τύπο, απαγόρευαν την άρθρωση του «αντεθνικού» και «ανατρεπτικού» λόγου δημόσια. Στο δημόσιο χώρο είχαν το δικαίωμα να εμφανιστούν μόνο εκείνα τα άτομα που διακήρυτταν την αποδοχή των βασικών αξιών. Η δημοσιότητα δεν είναι πλέον χώρος διαλόγου, ανταλλαγής απόψεων και συμβιβασμών. Η δημοσιότητα είναι χώρος μετάδοσης του νέου συστήματος αξιών που εκπροσωπεί η πολιτική ελίτ, του *ελληνοχριστιανικού πολιτισμού*. Ο πολίτης έπρεπε να αναθεωρήσει την εικόνα του εαυτού του, την ιστορική του συνείδηση, τις αρχές του του πράττειν, να τις αντικαταστήσει με τις κρατικά διαπιστευμένες αξίες, «ταυτότητες», εικόνες του εμείς.

Για να κατανοήσει κάποιος τον τρόπο λειτουργίας της δημοσιότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα θα πρέπει να προβεί κατ' αρχάς στη διάκριση του J. Habermas ανάμεσα σε οργανωμένη και άτυπη πολιτική δημοσιότητα⁴.

Η οργανωμένη δημοσιότητα των κέντρων αποφάσεων

Στη μεταπολεμική Ελλάδα το Κοινοβούλιο παύει να λειτουργεί σύμφωνα με τις αρχές της διάκρισης των εξουσιών. Από τις κύριες αποφασιστικές του αρμοδιότητες θα διατηρήσει μόνο μία: την επιβεβαίωση ή απόρριψη των νέων κυβερνητικών σχηματισμών. Τα νομοθετικά καθήκοντα του Κοινοβουλίου θα τα αναλάβει η εκτελεστική εξουσία, κυρίως με τη μέθοδο των νομοθετικών διαταγμάτων και των αναγκαστικών νόμων. Με μεγάλη καθυστέρηση, πολλές φορές μετά από χρόνια, επικύρωνε το Κοινοβούλιο τα διάφορα διατάγματα, δηλαδή όταν αυτά είχαν δημιουργήσει ήδη προ πολλού νέα πραγματικότητα (βλ. Βλάχος 1960). Η κύρια αποστολή του Κοινοβουλίου συνίστατο στην άρθρωση και μετάδοση ενός νέου λόγου, νέων λογικών πρακτικών σύμφωνα με την έννοια του M. Foucault, αυτών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Ως ακροατής και αναγνώστης του λόγου της πολιτικής ελίτ ο πληθυσμός μάθαινε για την ύπαρξη «εθνικών συμφερόντων» που δεν είναι εμπειρικό αποτέλεσμα, η συνισταμένη των επιμέρους συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, αλλά προϋπάρχουν, είναι υπερϊστορικά και έχουν προτεραιότητα. Ο πληθυσμός επληροφορείτο για την ύπαρξη ενός αχρονικού, ανέκαθεν υπάρχοντος έθνους ως ίδιας οντότητας και με ίδιον πνεύμα, διακρινομένου του εμπειρικού συνόλου των πολιτών, του λαού. Με προσχεδιασμένες απλές προτάσεις, εύκολα μνημονεύσιμες και επαναλαμβανόμενες, με πληθώρα εικόνων, συμβόλων και μεταφορών, οι αγορεύοντες από το βήμα της Βουλής δίδασκαν το κοινό τους για τη διάκριση μεταξύ έθνους και αντιέθνους, για τη δήθεν απειλή που πηγάζει από τις δυνάμεις του εχθρού, για την ίδια τη «φυλετική σύνθεση», την πίστη και την ελευθερία του «Γένους».

Οι πληρεξούσιοι του πληθυσμού στο Κοινοβούλιο, διαχωρισμένοι σε συντηρητικά και κατ' όνομα φιλελεύθερα κόμματα, διαφιλονικούσαν αναμεταξύ τους ως αποκλειστι-

4. Για την έννοια της δημοσιότητας στο έργο του J. Habermas βλ. Habermas 1987 και 1992.

κοί συμμετοχοί μιας κοινής βάσης, ως μοναδικά μέλη του εθνικού στρατοπέδου. Ανταγωνίζονταν (1) ποιος απ' όλους είχε κατανοήσει ορθότερα τα εθνικά συμφέροντα και (2) ποιος είχε αναπτύξει την καλύτερη μέθοδο για τον αποκλεισμό του αντι-έθνους από τη δημοσιότητα και ιδιαίτερα από τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Στις συζητήσεις που γίνονται στη Βουλή για τις διάφορες αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας, από την επιλογή του εκλογικού συστήματος μέχρι την κατάργηση της εργατικής νομοθεσίας και την προαγωγή των αξιωματικών του ΙΔΕΑ σε επιτελικές θέσεις, η «απειλή κατά του έθνους» είναι το βασικό επιχείρημα. Ένα παράδειγμα είναι η συζήτηση για το σύστημα εκλογής των δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων τον Ιούνιο του 1950. Όλοι οι εθνικά φρονούμενοι βουλευτές, από τον Π. Κανελλόπουλο μέχρι τον Γ. Παπανδρέου, είναι σύμφωνοι ότι οι υποψήφιοι των «αντεθνικών κοσμοθεωριών» πρέπει να αποκλειστούν από το αξίωμα του δημάρχου. Η διαφωνία επικεντρωνόταν στη επιλογή της πιο κατάλληλης διαδικασίας για την επίτευξη αυτού του στόχου (βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 15 και 20 Ιουνίου 1950, βλ. και το Νόμο 1454).

Η πολιτική ελίτ χρησιμοποιούσε το κύρος του Κοινοβουλίου για να επιβάλει στο κοινό του μια νέα έννοια του πολιτικού και να απορρίψει βασικές αρχές του φιλελεύθερου μοντέλου της δημοσιότητας. Στον όνομα της διάσωσης και υπεράσπισης απόλυτων αξιών, οι οποίες δεν γίνονται θέμα συζήτησης, αναιρέθηκε η αρχή της ανεκτικότητας. Ιδέες, απόψεις και γνώμες, άτομα και συλλογικότητες, που η πολιτική ελίτ καθόριζε ως αντίθετες προς τις απόλυτες αξίες, δεν είχαν το δικαίωμα εμφάνισης στο δημόσιο χώρο. Με την πρωτοκαθεδρία του εθνικού κριτηρίου –που ως τελευταία αλήθεια δεν ήταν συζητήσιμο– η πολιτική ελίτ απέφυγε και την ορθολογική επιχειρηματολογία και αντιπαράθεση για την έννοια της «αμυνόμενης δημοκρατίας». Σε αντίθεση με την Ο.Δ. της Γερμανίας, όπου το Κοινοβούλιο απαιτεί από το συνταγματικό δικαστήριο να απαγορεύσει την δράση του Κ.Κ., γιατί αυτό ως ολοκληρωτικό αντιτίθεται στη λειτουργία της φιλελεύθερης συνταγματικής τάξης της χώρας, η ελληνική ελίτ δεν έχει ενδιαφέρον να παρατηθεί από το κριτήριο του εθνικού/αντεθνικού, να χαρακτηρίσει τον αντίπαλό του μόνο ως φορέα ολοκληρωτικών απόψεων, να αναλάβει την πρωτοβουλία για ένα νηφάλιο διάλογο περί της παρουσίας ή μη ολοκληρωτικών κομμάτων σ' ένα δημοκρατικό καθεστώς. Μια τέτοια συζήτηση θ' άνοιγε όμως τους ασκούς του Αιόλου, θα έκανε φανερή μια αρχή της δημοσιότητας που η ελίτ ήθελε ακριβώς να αποκλείσει: κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να συλλογίζεται δημόσια, κάθε γνώμη έχει δικαίωμα να γίνει γνωστή και να συμμετάσχει στον ανταγωνισμό. Δεν έχει όμως το δικαίωμα να καταφύγει στη βία για να επιβληθεί.

Με τη διάκριση μεταξύ εθνικών και αντεθνικών απόψεων η πολιτική ελίτ αναθεώρησε και τη σχέση μεταξύ δημοσιότητας και βίας, για το πότε επεμβαίνει το κρατικό μονοπώλιο επί του φυσικού εξαναγκασμού στο δημόσιο χώρο. Στο μοντέλο δημοσιότητας της κλασικής φιλελεύθερης δημοκρατίας ο κρατικός μηχανισμός καταστολής επεμβαίνει, όταν κινδυνεύει το θεσμικό πλαίσιο του διαλόγου, όταν άτομα ή ομάδες απόμων αντικαθιστούν το επιχείρημα με τη βία. Η κρατική καταστολή προστατεύει τη δημόσια άσκηση της ελευθερίας, δεν προστατεύει τα προνόμια μιας κοινωνικής τάξης, δεν είναι υπηρέτης της καθεστηκυίας τάξης, του *status quo*. Στην αρχαία ελληνική της έννοια η ελευθερία εμπε-

ριέχει και το στοιχείο του *αρχίζω* κάτι νέο, των ριζικών θεσμικών αλλαγών, του *θαύματος*, δηλ. της πραγματοποίησης μιας νέας δυνατότητας, αντίθετης προς την υπάρχουσα τάξη (βλ. διεξοδικά Arendt 1958). Η πολιτική ελίτ όμως εγκατέστησε την κρατική βία στο κέντρο του δημόσιου χώρου. Αποστολή της ήταν να *αποκλείσει* την άρθρωση *γνωμών* και την εμφάνιση *ομάδων* (πολιτικών, εθνικών, θρησκευτικών κ.ά.) που οι κατέχοντες την εξουσία επί των ορισμών καθόριζαν ως «αντεθνικές».

Στις δύο δεκαετίες λειτουργίας του Κοινοβουλίου στη μεταπολεμική Ελλάδα οι ηγέτες των εθνικόφρονων κομμάτων θα επιδοκιμάζουν ακατάπαυστα και θα απαιτούν τη χρήση βίας κατά της αντεθνικής σκέψης. Ακόμη και τη φυσική εξόντωση του εχθρού την παρουσιάζουν ως δίκαιη και νόμιμη τιμωρία. Όταν στις 15 Αυγούστου 1950 ο πρωθυπουργός της χώρας Ν. Πλαστήρας ανακοίνωσε στην Τήνο την πρόθεσή του να εφαρμόσει τη χριστιανική εντολή «ου φονεύσεις» και να σταματήσει τις εκτελέσεις κομμουνιστών, δεν εξεγέρθηκαν μόνο οι συντηρητικοί πολιτικοί εναντίον του, αλλά και οι σύμμαχοί του στην κυβέρνηση (Σ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου). Η πολιτική ελίτ κατανοούσε τη δημοσιότητα ως πολεμικό πεδίο που έπρεπε να καταληφθεί από τις δυνάμεις του ελληνοχριστιανισμού. Πολιτική, υποστήριζε η κομματική ολιγαρχία, δεν είναι παρά μια νέα φάση του ενδοπολιτειακού πολέμου, που είχε αρχίσει ήδη το 1943 με τον «πρώτο γύρο», ένας αγώνας επιβίωσης του έθνους ενάντια στους εχθρούς του. Και αυτός ο αγώνας επιβίωσης νομιμοποιούσε τη χρήση βίας.

Η δημοσιότητα ως λεβιθανικό σώμα

Η αλληγορική εικόνα που επέλεξε ο Thomas Hobbes για να διακοσμήσει το έργο του, *Λεβιάθαν*, παρουσιάζει έναν μονάρχη που αγγίζει τη γη και τον ουρανό, φυσικό και μεταφυσικό χώρο. Σκήπτρο, ξίφος και εστεμμένη κεφαλή αγγίζουν τον ουρανό, το σώμα του που έχει επαφή μόνο με τη γη συντίθεται από άπειρα μικρά άτομα με ομοιόμορφες κεφαλές και χωρίς πρόσωπο. Πρόκειται για την προνεωτερική έννοια του πολιτικού, πριν από τις επαναστάσεις που καθιέρωσαν την αρχή της δημοσιότητας και της δημοκρατικής νομιμότητας. Αυτή την αλληγορική εικόνα ήθελε να κάνει πραγματικότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα η πολιτική ελίτ, την επαναθεσμοποίηση της δημοσιότητας με προνεωτερικούς όρους: Η κεφαλή του άνακτα είναι η ελίτ της χώρας, οι πλατωνικοί άριστοι και βέλτιστοι, που επικοινωνεί με το μεταφυσικό χώρο, που ως πνευματική πρωτοπορία κατανοεί και ερμηνεύει, αρθρώνει και διατυπώνει την αλήθεια και τα συμφέροντα των δύο μεταφυσικών οντοτήτων που πρέπει να κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία, έθνος και θρησκεία. Τα απρόσωπα άτομα που έχουν επαφή μόνο με το έδαφος, δηλ. οι μη γνωρίζοντες τις τελευταίες αλήθειες, πρέπει να υποδυθούν στη νέα δημοσιότητα το ρόλο του υπηκόου και του πειθαρχημένου, του πλατωνικού απράγμονα ιδιώτη, του εκτελεστή των διαταγών της ελίτ. Τον πολίτη που επεμβαίνει αυτόνομα στη δημοσιότητα έπρεπε να τον αντικαταστήσει η «εθνική μάζα», η «μάζα» των εθνικοφρόνων και πιστών, των ελληνοχριστιανών. Ένας δημόσιος χώρος όπου εμφανίζονται μόνο εθνικόφρονες και ορθόδοξοι χριστιανοί, αυτή είναι η βάνουση ουτοπία της πολιτικής ελίτ στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Ένας δημόσιος χώρος χωρίς διάλογο μεταξύ ίσων, ένας χώρος όπου οι ολίγοι ομιλούν και οι πολλοί ζητωκραυγάζουν.

Η μετατροπή του πολίτη σε ιδιώτη που εμφανίζεται στη δημοσιότητα μόνο ως ζητωκραυγάζων και εκλογέας εξηγεί τόσο τη νέα ερμηνεία του τι είναι έθνος, τις νέες «αιώνιες αξίες» που αυτήν τη φορά στηρίζονται στο έργο του Πλάτωνα, όσο και το πρόγραμμα επιβολής του θρησκευτικού λόγου σε όλες τις σφαίρες της ελληνικής κοινωνίας. Κοινό γνώρισμα και των δύο, του πλατωνισμού και του χριστιανισμού, είναι ότι απορρίπτουν το διάλογο μεταξύ ίσων και τις κοινές αποφάσεις που στηρίζονται στην ανταλλαγή γνωμών και συμβιβασμών. Πλατωνισμός και χριστιανισμός έχουν ως θεμέλιά τους την αρχή της ιεραρχίας και την ύπαρξη μη αμφισβητούμενων απόλυτων αληθειών που δεν είναι αντιληπτές και διαγνώσιμες από κάθε άτομο. Ο ελληνοχριστιανισμός δεν ήταν μια νέα προσπάθεια (καλής ή κακής) εφαρμογής κάποιας δήθεν αυθύπαρκτης μοναδικής παράδοσης, όπως διατείνονται ακόμη και σήμερα εθνικιστές διανοούμενοι. Αυτό που παρουσιάζεται ως «παράδοση» δεν είναι παρά ένα πρόγραμμα σταθεροποίησης νέων σχέσεων κυριαρχίας και της κατάργησης του δημόσιου διαλόγου. Εκθρησκευτισμός της δημοσιότητας σημαίνει αναίρεση του κύριου χαρακτηριστικού της, του *συν-* και του *μεταξύ ημών*. Ο διάλογος μεταξύ των διαφορετικών γνωμών μετατρέπεται στη θεολογία σε διάλογο του ενός ανθρώπου με τον εαυτόν του. Η *αησυχία* και η *φροντίδα* δεν αφορούν το κοινό καλό και το μέλλον της κοινότητας, αλλά τη διάσωση της ψυχής σε μian άλλη, άφθαρτη ζωή. Ο λόγος του εκκλησιαστικού ιερατείου ήταν πρόσκληση για μια οικειοθελή απόσυρση στο χώρο του ιδιωτικού, για μια ζωή στραμμένη προς τον ουρανό και όχι προς την αγορά, για μια αιώρηση μεταξύ γης και ουρανού.

Όλες οι ομάδες της πολιτικής ελίτ ήταν σύμφωνες ότι η πλατωνική *περιαγωγή*, η κατήχηση και ο προσηλυτισμός έπρεπε να είναι η μέθοδος «εκπαίδευσης» του πολίτη σε εθνικόφρονα και πιστό. Σ' αυτό το «πρόγραμμα διαφωτισμού», όπως το ονόμασε ο Κ. Τσάτσος, εντάχθηκαν το εκπαιδευτικό σύστημα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ). Ο επικοινωνιακός δρόμος μεταξύ άτυπης και οργανωμένης δημοσιότητας, όπως τον περιγράφει ο J. Habermas στο μοντέλο του, αντιστρέφεται. Η άτυπη πολιτική δημοσιότητα αποστερείται το δικαίωμα να σχηματίζει μια δική της γνώμη μέσω αυτόνομων διαδικασιών και να την επιβάλλει στα κέντρα αποφάσεων. Είναι μάλλον η οργανωμένη δημοσιότητα που επιβάλλει *ολοκληρωτικά* τη γνώμη της στην άτυπη.

Η πολιτική ελίτ προσκάλεσε όλους τους κατεστημένους διανοούμενους να αναμεταδώσουν στο χώρο εργασίας τους το νέο κρατικό λόγο. Σε όλες τις τμηματικές δημοσιότητες διαπιστώνεται η δράση κρατικά διαπιστευμένων και επιδοτούμενων οργανώσεων (βλ. ως παράδειγμα το *Σύνδεσμο Φιλολόγων Γυμνασίου* που εξέδιδε το περιοδικό *Πλάτων*). Η παρουσία τέτοιων οργανώσεων –μια ακόμη ανεξερεύνητη πλευρά στη μεταπολεμική Ελλάδα– δεν είναι απόδειξη μιας ακμάζουσας δημοσιότητας, διαλόγου και κοινωνίας πολιτών. Για να συμπεριληφθεί μια οργάνωση στις διαδικασίες διαλόγου και στη κοινωνία πολιτών πρέπει να αναγνωρίζει την ετερότητα, να σέβεται και να προσοψίζει τα δικαιώματά της, ν' απορρίπτει κατηγορηματικά τη χρήση βίας (βλ. τις προϋποθέσεις διαλόγου κατά τους B. Ackerman και J. Habermas). Οι κρατικά επιδοτούμενες οργανώ-

σεις όμως είχαν ως στόχο τους να κατηχήσουν τον πληθυσμό για την ορθότητα των αιώνιων αληθειών. Όχι μόνο δεν αναγνώριζαν την ετεροδοξία ως ισότιμο μέλος του διαλόγου, αλλά και επιδοκίμαζαν τον αποκλεισμό της και τη χρήση βίας εναντίον της⁵. Ο και σήμερα εκπρόσωπος της «αληθινής» ελληνοχριστιανικής σκέψης Χ. Γιανναράς (1987) έγραψε τη μαρτυρία του χωρίς την παραμικρή πρόθεση αναστοχασμού και συγγνώμης, μάλλον για λόγους αυτο-ηρωοποίησης. Μας μεταδίδει όμως αθέλητα και μιαν εικόνα για τη λειτουργία των οργανώσεων που είχαν ως στόχο τους τον εκθροισκευισμό της δημοσιότητας, τον «εκχριστιανισμό της Ελλάδας» (σ. 21). Ο συγγραφέας, ένας από τους πολλούς «ενθουσιαστές» (όπως τους χαρακτηρίζει ο D. Hume) που ήθελαν να επιβάλουν τη μεταφυσική αλήθεια σε κάθε έλληνα πολίτη, αδυνατεί να κατανοήσει τη θέση του ως μέλους ενός τεράστιου προγράμματος παραγωγής ανελεύθερων πιστών. Ο τότε καταναγκασμός κατανοήθηκε ως θεμιτός, αφού πρόκειται για την κατήχηση της απόλυτης αλήθειας.

Στους αναστοχασμούς του για τα υποκειμενικά συνδετικά στοιχεία, την πίστη και το αίσθημα της κοινότητας, των εθνοτικών και πολιτικών συνδέσμων ο M. Weber παραπέμπει και στη θυσία αίματος, σε περασμένους πολέμους και στην ετοιμότητα για μελλοντικούς (βλ. Weber 1976, 237, 614 κ.ε.). Η τελετουργική ανάμνηση στη θυσία και στην πιθανή επικείμενη διένεξη ανανεώνει τις τραυματικές εμπειρίες, (ανα-)παράγει συλλογική νευρωτική φοβία, σταθεροποιεί το διαχωρισμό σε φίλο και εχθρό, εκβιάζει την αποδοχή εικόνων του εχθρού και του εμείς. Με τις τοπικές –από την Κόνιτσα μέχρι την Αμαλιάδα– και γενικές τελετουργίες ανάμνησης των «κομμουνιστικών επαναστάσεων» και της ανυπόφορης «κανιβαλικής βίας» που ασκήθηκε ενάντια στο έθνος, του τεράστιου φόρου αίματος που πλήρωσε το «Γένος» για να διατηρήσει την ελευθερία του, με τις συλλήψεις παράνομων κομμουνιστών, τις πολιτικές δίκες και την καθημερινή αρθρογραφία για τον επικείμενο «τέταρτο γύρο», αποδείξεις της συνεχιζόμενης «απειλής», η πολιτική ελίτ δεν αποσκοπούσε μόνο στην εμπέδωση του νέου ορισμού της εθνικής κοινότητας και το διαχωρισμό της ελληνικής κοινωνίας σε έθνος και αντι-έθνος. Με τις δημόσια σκηνοθετημένες τελετουργίες ανάμνησης και επιβεβαίωσης της συνέχειας της *απειλής* –οι πολιτικές δίκες μετά το 1950 έχουν πιο πολύ αυτό το συμβολικό σκοπό, δεν επιδιώκουν πλέον τη φυσική εξόντωση του εχθρού– που έπρεπε να γίνει από τον πληθυσμό αντιληπτή ως πραγματικότητα, η πολιτική ελίτ έθετε σε λειτουργία και το μηχανισμό (ανα-) παραγωγής νευρωτικής φοβίας και ανάγκης ασφάλειας. Από τη στιγμή που ένα άτομο αντιλαμβάνεται την απειλή που του μεταδίδει ο κρατικός λόγος ως πραγματική εμπίπτει σε μια κατάσταση φοβίας, φοβάται την απώλεια και υπαρπαγή των κοινών και ιδιωτικών αγαθών από τον εχθρό και ζητά προστασία. Το εκφοβισμένο υποκείμενο αναγνωρίζει τώρα το κράτος ως εγγυητή της ασφάλειάς του και απαιτεί πιο αυστηρούς νόμους δίωξης του εχθρού, επιδοκιμάζει τη χρήση βίας. Το εκφοβισμένο υποκείμενο αποσύρεται στον ιδιωτικό χώρο και είναι πια πρόθυμο να αποδεχθεί τις αξίες εκείνων που του εγγυώνται την ασφάλειά του, δηλ. της κρατικής ελίτ, ως δικές του.

5. Αυτές οι οργανώσεις δεν πρέπει να συγχέονται με τις ομάδες κρούσης –«παρα-κρατικές»– που είχε δημιουργήσει το σύστημα εσωτερικής ασφάλειας.

Και το άτομο που αρνιόταν να αντιληφθεί το δημόσιο χώρο ως αγώνα επιβίωσης του έθνους, να συνάδει στη χορωδία της απειλής, να ασπασθεί τις απόλυτες αλήθειες του ελληνοχριστιανισμού, να αποσυρθεί στον ιδιωτικό χώρο, και άρθρωνε έναν κριτικό λόγο, έβρισκε τον εαυτόν του αντιμέτωπο με μια κρατικά επιβλεπόμενη διαδικασία στιγματισμού, αποκλεισμού και ποινικοποίησης. Το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, ο αποκλεισμός από την κρατική αγορά εργασίας και τις παροχές ήταν το πιο πειστικό επιχείρημα για το πρώτο βήμα προς την ιδιωτικοποίηση, την παραίτηση από την άρθρωση κριτικού λόγου, την επανεκτίμηση της σιωπής ως αρετής, την αρετή τού «άφησε τους άλλους να το κάνουν».

Ο πολίτης που από το φόβο του εχθρού ή το φόβο του στιγματισμού και του αποκλεισμού αποσύρεται στον ιδιωτικό χώρο και έχει ως συνομιλητές του μόνο την πολιτική ελίτ και τα ΜΜΕ επανεμφανίζεται στη δημοσιότητα ως πελάτης ενός των εθνικόφρονων κομμάτων (βλ. και την έρευνα της Μ. Κομνηνού (1981)). Από αυτή την οπτική πρέπει να επανεξεταστεί το πελατειακό σύστημα ως τελείως διαφορετικό, και όχι απλώς συνέχεια, του προπολεμικού. Στη μεταπολεμική Ελλάδα το πελατειακό σύστημα ήταν ένας ακόμη (άτυπος) θεσμός στην επίθεση της κρατικής ελίτ για την υπόσκαψη της αυτονομίας και της δημοκρατικής λειτουργίας της δημοσιότητας. Αντί για χώρος ανταλλαγής απόψεων για το κοινό καλό, εμφάνισης και άρθρωσης των συμφερόντων των διαφόρων ομάδων, ο δημόσιος χώρος μεταβάλλεται μέσω του πελατειακού συστήματος σε χώρο ανταλλαγής υπηρεσιών, σε χώρο ικανοποίησης ιδιωτικών αναγκών και ατομικών επαγγελματικών επιδιώξεων.

Σύμφωνα με τον ορισμό του J. Habermas, δεν μπορούμε να μιλάμε για την ύπαρξη δημοσιότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Μια δημοσιότητα που αποκλείει *eo ipso* την εμφάνιση συλλογικών υποκειμένων και την άρθρωση των συμφερόντων τους δεν είναι απλώς μια ημιτελής, ελλιπής ή καχεκτική δημοσιότητα, δεν είναι εν γένει δημοσιότητα, υποστηρίζει ο J. Habermas (1987, 107). Στην περίπτωση της μεταπολεμικής Ελλάδας πρέπει μάλλον να μιλά κάποιος για το φιλόδοξο και μεγαλεπήβολο αυταρχικό πρόγραμμα της πολιτικής ελίτ να μετατρέψει τη δημοσιότητα σ' ένα είδος απέραντου σχολείου, όπου επικρατεί η ιεραρχική παιδαγωγική επικοινωνία μεταξύ διδασκόντων και μαθητών. Η δημοσιότητα μετατράπηκε σε τμήμα ενός προγράμματος επανεκπαίδευσης όλου του πληθυσμού. Οι κάτοικοι της χώρας έπρεπε να παρατηθούν από το δικαίωμα να εμφανίζονται στη δημοσιότητα ως πολίτες και να σχηματίσουν από κοινού ένα λεβιθανικό σώμα ομόδοξων μορίων, μια χορωδία χωρίς χώρο για κακοφωνία, για να χρησιμοποιήσω και μια εικόνα του θεμελιωτή του ρομαντικού εθνικισμού Herder. Οι πολλαπλές και από το κράτος ανεξέλεγκτες διαδικασίες παραγωγής γνώμης έπρεπε να παύσουν να υπάρχουν. Η παραγωγή γνώμων και αξιών, προτύπων σκέψης και αντίληψης της πραγματικότητας έπρεπε να μονοπωληθεί από την πολιτική ελίτ και τους κατεστημένους διανοούμενους.

Πολιτική ελίτ και δημοσιότητα μετά το 1980

Όταν η συντηρητική πολιτική ελίτ επανήλθε το 1974 στην εξουσία, είχε αναθεωρήσει τις απόψεις της για την έννοια της δημοσιότητας. Οι συντηρητικοί πολιτικοί είχαν αποδεχθεί τον ορισμό της δημοκρατίας σύμφωνα με τον ορισμό του J. Schumpeter (1950) και του R. Dahl (1956), δηλ. ως διαδικασία επιλογής και εξουσιοδότησης μιας των ισότιμα ανταγωνιζόμενων ομάδων της πολιτικής ελίτ για τη διακυβέρνηση της χώρας. Δημοσιότητα είναι τώρα ο χώρος ανταγωνισμού όλων των ομάδων αντιπροσώπων, χωρίς τη χρήση κριτηρίων αποκλεισμού, μπροστά στους οφθαλμούς του κρητή εκλογέα. Τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται –ελευθερία έκφρασης της γνώμης κ.ά.– είναι άμεσα εξαρτώμενα από τη δημόσια εμφάνιση, την προεκλογική δραστηριότητα και δράση μεταξύ των εκλογών των κομμάτων. Στους άλλους τομείς της δημοσιότητας θα διατηρηθούν οι προδικτατορικές αυταρχικές δομές, όπως στα κρατικά ραδιοτηλεοπτικά ΜΜΕ. Η συντηρητική παράταξη θα αρνηθεί και ένα δημόσιο διάλογο με θέμα το αυταρχικό παρελθόν, θα αρνηθεί να αναθεωρήσει την ερμηνεία της για τα γεγονότα της ιστορικής περιόδου 1936-1974 και την ίδια της τη στάση (η προσπάθεια του Π. Κανελλόπουλου για μια νηφάλια συζήτηση δεν θα βρει συνομιλητές). Η συντηρητική ελίτ θα εξηγήσει την επταετή τυραννία ως έργο μιας μικρής ομάδας «άφρονων αξιωματικών» και θα επιμείνει στην τελετουργική επιβεβαίωση της «κομμουνιστικής απειλής» κατά του έθνους. Στις λογικές της πρακτικές δεν θα παραιτηθεί από τη χρήση του αντεθνικού κριτηρίου για το σπινταρισμό πολιτικών πράξεων και αντιπάλων. Ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» του Κ. Καραμανλή ήταν πράγματι μια ριζοσπαστική άρνηση βασικών θεσμών του φιλελεύθερου μοντέλου της δημοσιότητας. Για την απόρριψη του αιτήματος του εκδημοκρατισμού και την άρνησή της να ζητήσει συγγνώμη για το αυταρχικό της παρελθόν, η συντηρητική ελίτ πληρώνει το πιο βαρύ τίμημα που είναι δυνατό, την απομάκρυνσή της από τα κυβερνητικά κέντρα αποφάσεων.

Για τη δημόσια χρήση του αυταρχικού παρελθόντος

Η κατάργηση των αντικομμουνιστικών τελετουργιών και των συμβόλων που είχε επιβάλει η συντηρητική παράταξη επί δεκαετίες, στις αρχές του '80, μετέδιδε την εντύπωση της απαρχής ενός διαλόγου για τους αυταρχικούς θεσμούς του παρελθόντος με σκοπό την αναίρεσή τους σ' ένα ευρύ πρόγραμμα εκδημοκρατισμού της δημοσιότητας. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό ότι ο νέος λόγος περί του αυταρχικού παρελθόντος δεν ήταν παρά τμήμα μιας στρατηγικής για τη διατήρηση της νέας ομάδας πληρεξουσίων στα κυβερνητικά έδρανα. Η νέα ελίτ έκανε χρήση του κεφαλαίου που είχε αποκλειστικά στη διάθεσή της, του συμβολικού, για να δημιουργήσει μια νέα παράδοση σύμφωνα με τα συμφέροντά της. Πρόκειται για μια νέα εκδοχή της τυραννικής παρουσίας του παρελθόντος στο παρόν (πρόκειται για το απαρχαιωμένο είδος της ιστορίας σύμφωνα με τον F. Nietzsche). Τυραννική παρουσία, γιατί η ανάγκη προστασίας της παράδοσης χρησιμοποιείται ως αντιστάθμισμα για τη μη λήψη δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων, για τη διατήρηση αυταρχικών δομών. Από αυτή την άποψη πρέπει να προσεγγίσει κάποιος τη νέα παράδοση που κατασκευάζει το ΠΑΣΟΚ στις αρχές του '80, την απλοϊκή και εύκολα αφο-

μοιώσιμη εξήγηση που πρότεινε η νέα ελίτ για το παρελθόν και έγινε ευρέως αποδεκτή: αυτή της παντοδύναμης εξωτερικής μητρόπολης, που είναι υπεύθυνη για όλα τα δεινοπαθήματα της χώρας, και των επιτόπου εκτελεστών των διαταγών της. Ένα ενδοπολιτειακό πρόβλημα μετατράπηκε σε θέμα εξωτερικής πολιτικής. Η ευθύνη για όλα τα γεγονότα μεταφέρθηκε εκτός της χώρας. Αυτή η μεταφορά της ευθύνης εκτός της χώρας καθιστούσε και καθιστά ακόμη δυνατή την παραμονή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία χωρίς δομικές μεταρρυθμίσεις, χωρίς τομές με το αυταρχικό παρελθόν. Η ερμηνεία του παρελθόντος που παρουσίασε το ΠΑΣΟΚ πρόσφερε σ' ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού την εύκολη αλλαγή στρατοπέδου, από αυτό της εθνικοφροσύνης σ' αυτό της «υπερρήφανης εξωτερικής πολιτικής», χωρίς την παραμικρή διαδικασία αναστοχασμού για την προσωπική στάση στις δεκαετίες του αυταρχισμού. Η νέα παράδοση που εφεύρε το ΠΑΣΟΚ δεν σημασιοδοτεί την έναρξη μιας αντιπαράθεσης με το αυταρχικό παρελθόν. Το παραμορφώνει και αποσιωπά τα πραγματικά αίτιά του. Την αναγκαία μακρόχρονη, δύσκολη και περίπλοκη αντιπαράθεση με το αυταρχικό παρελθόν το ΠΑΣΟΚ τη μετέτρεψε σε προεκλογικό σύνθημα, συγκινησιακή φόρτιση και ηθική αγανάκτηση κατά των «αμερικανικών γερακιών» και της «επάρατης Δεξιάς». Η νέα ελίτ στα κέντρα απόφασης δεν ενδιαφέρεται για την διεξοδική ανάλυση των δομών του αυταρχισμού, όπως για παράδειγμα η απάντηση στο ερώτημα για τις *έξεις* που επέβαλε ο λόγος περί του απειλούμενου, ομόδοξου και ομοιογενούς έθνους στον ελληνικό πληθυσμό. Η νέα ελίτ επανερμηνεύει το παρελθόν δημόσια και το μετατρέπει σε συγκινησιακά σύμβολα (M. Edelman) για να βρει ενόχους, για να στιγματίσει τους αντιπάλους της και να τους καταδικάσει, για να πείσει το εκλογικό σώμα ότι μόνο αυτή εγγυάται τη διατήρηση της παράδοσης των «λαϊκών αγώνων» και του «ελληνισμού»⁶.

Και όσο η νέα ελίτ στα κέντρα αποφάσεων αρνιέται να μεταρρυθμίσει κατεστημένες σχέσεις, τόσο πιο πολύ κατακλύει τη δημοσιότητα με τα σύμβολα και τις λογικές πρακτικές –η μόνη πραγματική αλλαγή– που πηγάζουν από τη δική της εκδοχή του παρελθόντος, τις πρακτικές περί των εξωτερικών απειλών, του κόσμου του σκότους και των συνωμοσιών, της αυταρχικής Δεξιάς⁷. Μ' αυτό το υλικό σκηνοθετεί η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ τις εκάστοτε (εκλογικές) μάχες της με τους αντιπάλους της (με αποκορύφωμα βέβαια την εκλογική σκηνοθεσία του 1985). Το σκάνδαλο Κοσκωτά είναι μια απόδειξη, οίγουρα ακραία, για την άρνηση πραγματικής αντιπαράθεσης με το αυταρχικό παρελθόν

6. Για την ανακατασκευή του παρελθόντος από το ΠΑΣΟΚ βλ. Βούλγαρης 2001 και Πανταζόπουλος 2001.

7. Βλ. τις δηλώσεις του πρωθυπουργού Κ. Σημίτη στην Βουλή για τα «σενάρια εκτροπής» και την «προσπάθεια δημιουργίας φασιστικού κλίματος» εκ μέρους της Ν.Δ. (*Ελευθεροτυπία* 02.03.2002). Συντηρητικοί πολιτικοί και διανοούμενοι αποδεικνύουν βέβαια καθημερινά ότι εξακολουθούν να σκέπτονται με τις μεταπολεμικές αντικομμουνιστικές κατηγορίες του «μιάσματος» και του «δολοφονού» μαρξισμού, να δικαιολογούν την πραγματική βία που άσκησε το εθνικο - θρησκευτικό κράτος ενάντια σε κάθε μορφή ετερότητας ως πράξη άμυνας και σωτηρίας. Βλ. Σ. Ράμφος, «Η τρομοκρατία και η κάθαρση της Αριστεράς», *Καθημερινή*, 08.09.2002, και Θ. Διαμαντόπουλος, «Οι ιδεολογικές ρίζες της βίας», *Ελευθεροτυπία*, 28.08.2002.

και εκδημοκρατισμού του δημόσιου χώρου, για την ένταξη της ιστορικής μνήμης στη στρατηγική διατήρησης της εξουσίας. Αυτοί που καθημερινά εμφανίζονταν στη δημοσιότητα ως εγγυητές της μη επιστροφής σε παρελθούσες καταστάσεις, εργάζονταν σ' ένα τερατώδες παράνομο σχέδιο παραγωγής «δημόσιας γνώμης», χειραγώγησης της δημοσιότητας.

Η άρνηση απομεταφυσικοποίησης της δημοσιότητας

Η πολιτική ελίτ απορρίπτει στο σύνολό της το διάλογο με θέμα το αυταρχικό παρελθόν και την αναίρεση των ακόμη υπάρχουσών δομών του στη δημοσιότητα. Το παρελθόν έχει χάσει την αυτονομία του και έχει ενταχθεί στη στρατηγική κατάληψης και διατήρησης της εξουσίας. Οι δύο πιο ισχυρές ομάδες της πολιτικής ελίτ –αυτές της Ν.Δ. και του ΓΑΣΟΚ– έχουν αποφασίσει να διατηρήσουν την αρχή της συγγένειας και τη θρησκεία ως βασικές δομές του δημόσιου χώρου (πρόσφατη απόδειξη η από κοινού αναθεώρηση του Συντάγματος). Και οι δύο ομάδες διατείνονται ότι εκπροσωπούν στη χώρα τη φιλελεύθερη δημοκρατία, φαίνεται όμως να λησμονούν ότι φιλελευθερισμός σημαίνει ορθός λόγος, ορθολογικό επιχείρημα. Η πίστη, το όλογο, δεν ανήκει στη δημοσιότητα αλλά στον ιδιωτικό χώρο. Αυτός είναι ο πρώτος θεμελιώδης κανόνας της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας περί της δημοκρατίας. Ο φιλελευθερισμός εν γένει διαμορφώθηκε σε αντιπαράθεση με την τυραννική παρουσία της θρησκείας στη δημοσιότητα. Η πίστη και οι αρετές του πιστού είναι ιδιωτική υπόθεση. Το φιλελεύθερο μοντέλο της δημοσιότητας βασίζεται στην αρχή του Διαφωτισμού, όπως τη διατύπωσε ο Ι. Kant, δηλ. ως αυτόνομη σκέψη άνευ κηδεμονίας. Το ιερατείο, αντίθετα, ως δήθεν πληρεξούσιος μιας μεταφυσικής παντοδυναμίας και διαμεσολαβητής των επιθυμιών της, θέλει να κηδεμονεύσει, να καταργήσει την αυτονομία της σκέψης, γιατί αυτή αποδέχεται μόνο το ορθολογικό επιχείρημα. Αλλά και οι αρετές που διακηρύττει ο θρησκευτικός λόγος αντιτίθενται στις αρετές που είναι αναγκαίες για την ουσιαστική λειτουργία του δημόσιου χώρου. Η δημοσιότητα χρειάζεται την αρετή του θάρρους και της παρρησίας, τη φιλοδοξία της διάκρισης, του πρώτου *inter pares*, την αλληλεγγύη με την καταπιεσμένη ετερότητα, την ανησυχία για το μέλλον της κοινωνίας και του κόσμου. Η δημοσιότητα απορρίπτει τη μέριμνα για τη διάσωση της ψυχής, δεν αναγνωρίζει τις πλατωνικές προέλευσης διχοτομίες σε καθημερινό/φθαρτό/ύλη και αιώνιο/άφθαρτο/πνεύμα. Οι θρησκευτικές αρετές, όπως η ταπεινοφροσύνη και η εγκράτεια, επιδρούν παραλυτικά στην πρόθεση εμφάνισης στο δημόσιο χώρο, είναι πρόσκληση για μια διαρκή απόσυρση στην έρημο, στο μοναχισμό, στο διάλογο με τον εαυτόν.

Την απόσυρση της «επικρατούσας θρησκείας» στον ιδιωτικό χώρο και την ισοτιμία της εκεί με τα άλλα δόγματα την υπαγορεύει και η στάση του ιερατείου στην περίοδο 1936-1974. Το ιερατείο ερμήνευσε τη βασική αρχή του δόγματος που εκπροσωπεί, το αγάπα τον πλησίον σου, ως αγάπα τον ομόδοξο και ομοιογενή. Το ιερατείο κήρυξε (και κηρύττει) το μίσος ενάντια στην ετεροδοξία, επιδοκίμασε και προέτρεψε στην άσκηση βίας –ακόμη και στη φυσική εξόντωση– εναντίον της, συνεργάστηκε με όλες τις τυ-

ραννίες⁸. Μετά το 1974 το ιερατείο δεν θα βρει το θάρρος να αναστοχαστεί τις ευθύνες του, ν' αναθεωρήσει τις απόψεις του –όπως το έκανε η καθολική Εκκλησία στη Β' Σύνοδο με το διαχωρισμό από το αίτημα του θρησκευτικού κράτους–, δεν θα ζητήσει συγγνώμη για τις πράξεις του (όπως το έκανε η ισπανική Εκκλησία). Το ιερατείο συνεχίζει να καταπολεμά κάθε αλλαγή που αντιτίθεται στο ιδεώδες ενός τελοκρατικού, ενός εθνοτικο-θρησκευτικού κράτους. Οι πρόσφατες κινητοποιήσεις του ιερατείου αποδεικνύουν ότι αυτό δεν δρα εντός ενός θρησκευτικού πεδίου (P. Bourdieu), δεν απευθύνεται μόνο σε πιστούς. Είναι ένα κέντρο εξουσίας που με τη συγκατάθεση της πολιτικής ελίτ δρα καθημερινά στο δημόσιο χώρο, διαδίδει τις απόψεις του και στιγματίζει –«γραικύλοι» κ.ά.– κάθε γνώμη που δεν του είναι αρεστή⁹. Από αυτή την άποψη, ως κέντρο εξουσίας, ως *ιερατική εξουσία*, σύμφωνα με τον M. Foucault (1993), πρέπει να αναλυθεί η δράση της Εκκλησίας τις τελευταίες δεκαετίες: ως κέντρο εξουσίας που παράγει πρότυπα σκέψης και αντίληψης, στάσεις σώματος και ψυχικές προδιαθέσεις, ως τεχνολογία παραγωγής πιστών, κηδεμονευομένων. Το αίτημα της ιδιωτικοποίησης δεν πρέπει να έχει μόνο νομικές συνέπειες. Ιδιωτικοποίηση σημαίνει και αναίρεση των επιδράσεων της ιερατικής εξουσίας.

Η πολιτική ελίτ δεν αρνείται μόνο ακόμη και μια νομικά κατανοημένη ιδιωτικοποίηση της ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά υπερασπίζεται την παραγωγή πιστών στα σχολεία, αναπολεί δημόσια την ωραία εποχή των κατηχητικών, επιτρέπει το δημόσιο στιγματισμό και την απαγόρευση «αντιθρησκευτικών βιβλίων». Στις τελευταίες δημοτικές εκλογές η πολιτική ελίτ μας πρόσφερε και μια μεσαιωνική εικόνα: Υποψήφιοι δήμαρχοι επισκέπτονται το ιερατείο και ζητούν την αναγνώριση, ότι είναι θεματοφύλακες του χριστιανικού χαρακτήρα της χώρας –δηλ. ότι υποστηρίζουν την παρουσία της Εκκλησίας στη δημοσιότητα– και πράττουν σύμφωνα με τις επιταγές της χριστιανικής ηθικής, επαινούν δημόσια τη χριστιανική φιλανθρωπία αντί να συζητούν για τα κοινωνικά δικαιώματα¹⁰. Ακόμη και ο υπουργός Εξωτερικών, συνοδευόμενος από ένα πλήθος δημοσιογράφων και τηλεοπτικών συνεργείων και περιφρονώντας την έννοια της δημοκρατικής νομιμότητας, θα επισκεφθεί λίγο αργότερα το ιερατείο για να το «ενημερώσει» περί της πολιτικής του!

Οι νομοθετικές διατάξεις για την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα πρόσφεραν και μian άριστη αφορμή για ένα διάλογο με θέμα την περαιτέρω ισχύ της αρχής της συγγένειας στην ελληνική κοινωνία. Στους πολιτικούς πρόσφυγες ανήκουν και μέλη της ολαβομακεδονικής μειονότητας που στη δίνη της ένοπλης αντιπαράθεσης βρέθηκαν ανάμεσα στα δύο πυρά (οι μεν ήθελαν με την ευκαιρία να εκκαθαρίσουν τη χώρα και από τους «αλλογενείς», οι δε να τους στείλουν στην πρώτη γραμμή αντ' αυτών). Η

8. Για τη στάση του ιερατείου στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βλ. τα κείμενα που παραθέτει ο Γ. Καραγιάννης (2001).

9. Για την παρουσία του ιερατείου στη δημοσιότητα βλ. και Μανιτάκης 2000.

10. Η χριστιανική φιλανθρωπία δεν είναι πράξη κοινωνικής αλληλεγγύης, δεν έχει ως κίνητρό της την αντίθεση σε κατεστημένες κοινωνικές σχέσεις, αλλά απόδειξη άκρατης αγάπης προς τον εαυτόν. Ο κοινωνικά αποκλεισμένος άλλος είναι απλώς ένα μέσο για την επιβράβευση του εαυτού. Βλ. και τις απόψεις του Sennett (2002, Κεφ. 5).

κυβερνώσα ελίτ θα μπορούσε να προσκαλέσει όλους τους πρόσφυγες να επιστρέψουν στην κοινωνία που γεννήθηκαν και να διοργανώσει διάφορες μορφές διαλόγου ενάντια στις επικρατούσες προκαταλήψεις του ελληνοχριστιανισμού που παρουσιάζουν την ελληνική κοινωνία ως ένα ομόδοξο και ομοιογενές εμείς, ως μια συγγένεια. Αντί να γίνει πρότυπο δημοκρατικής συμπεριφοράς και να θεσμοποιήσει μια τομή με το αυταρχικό παρελθόν, η κυβερνώσα ελίτ επέλεξε την επιμονή στην αρχή της συγγένειας. Μόνο εκείνοι οι πρόσφυγες που μπορούσαν να αποδείξουν ότι είναι μέλη της οικογένειας, ότι ανήκουν στο «Γένος» των Ελλήνων, είχαν και έχουν το δικαίωμα επιστροφής. Άνθρωποι που γεννήθηκαν μέσα στην ελληνική κοινωνία, δηλ. έλληνες πολίτες, στερούνται το δικαίωμα επιστροφής στην κοινότητά τους, γιατί δεν πληρούν το κριτήριο της βιολογικής καταγωγής. Καταδικάστηκαν σε ισόβια εκτόπιση.

Ακόμη και σήμερα η πολιτική ελίτ αρνείται να αποδεχθεί ότι στη φιλελεύθερη δημοκρατία ο δημόσιος χώρος είναι οργανωμένος με την αρχή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της ετερότητας, ότι δεν γνωρίζει «γένη» και «φυλές». Συνδυετικός κρίκος του δημόσιου χώρου δεν είναι ούτε η κοινή καταγωγή ούτε ο χριστιανικός «αδελφός», αλλά ο αμοιβαίος σεβασμός, η φιλία και η αλληλεγγύη, η φρόνηση και η εμπιστοσύνη. Στο δημόσιο χώρο εμφανιζόμαστε ως ίσοι και διαφορετικοί, ως ξένοι, όχι ως συγγενείς. Σε διάσταση με το εθνικο-θρησκευτικό κράτος, το δημοκρατικό κράτος δικαίου φροντίζει για την παρουσία όλων των ενδιαφερόντων και συμφερόντων στο δημόσιο χώρο, κάθε υποκείμενο (συλλογικό ή όχι) πρέπει να έχει τη δυνατότητα να αρθρώσει τις απόψεις του δημόσια.

Η πολιτική ελίτ αρνείται να χρησιμοποιήσει το βήμα του Κοινοβουλίου για να αρθρώσει ένα νέο λόγο που σέβεται την ετερότητα και να νομοθετήσει ανάλογα. Με την ανοχή και εν μέρει επιδοκμασία της πολιτικής ελίτ έχει διαμορφωθεί σήμερα μια ομάδα υπέρζηλων δικαστικών που επεμβαίνει στο δημόσιο χώρο για να απαγορεύσει την άρθρωση απόψεων και εικόνων τού εμείς, που είναι διαφορετικές απ' αυτές της πλειοψηφίας. Στο εδώλιο του κατηγορουμένου κατέληξε και ένας πολίτης που τόλμησε να διανείμει ένα έντυπο, στο οποίο αναφέρεται ότι σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας ομιλούνται και άλλες γλώσσες, γιατί έκανε δημόσια γνωστή την ύπαρξη και άλλων «εμείς», «εμείς» που μέχρι πρότινος επιβίωναν στο σκότος του ιδιωτικού. Και ενώ η μία των δικαστών απέρριπτε τη γνωστοποίηση λόγω εθνικών λόγων —«εντάξει, μιλούνται όλα αυτά, θα πρέπει όμως εμείς να το λέμε;»,—, ο εισαγγελέας υπενθύμιζε ότι η γλώσσα είναι «φυλετικό κριτήριο» και απαιτούσε την τιμωρία του κατηγορουμένου και του συντάκτη του κειμένου (βλ. *Ελευθεροτυπία*, 10.02.2001).

Η Μακρόνησος και τα άλλα στρατόπεδα εκτόπισης είναι σήμερα τόποι ιστορικής μνήμης. Η συμπεριφορά της πολιτικής ελίτ όμως οδηγεί αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι η *μουσειοποίηση* της ιστορίας σημαίνει τον αφοπλισμό των διδαγμάτων της για τη διαμόρφωση της δημοσιότητας και τον πολιτικό πολιτισμό που πρέπει να τη διέπει. Η πολιτική ελίτ αρνείται να αναρωτηθεί δημόσια ποιες αξίες, ποια πρότυπα σκέψης, ποιες συμπεριφορές οδήγησαν στη Μακρόνησο. Η πολιτική ελίτ αρνείται να αποδεχθεί και το ελάχιστο μήνυμα της αυταρχικής εμπειρίας, να παρατηθεί ολοκληρωτικά από το λόγο

περί της απειλής της επιβίωσης του έθνους, περί εχθρών του έθνους και της κατηγορίας της αντεθνικής και ανθελληνικής πράξης.

Η εθνικιστική εξέγερση στις αρχές της περασμένης δεκαετίας ενάντια σ' ένα γειτονικό κράτος, οι εμπειρογνώμονες που ήθελαν να καθορίσουν το δικαίωμα αυθυπαρξίας μιας άλλης κοινωνίας, ο στιγματισμός και η ποινική δίωξη διαφωνούντων, οι κήρυκες που καλούσαν σε πολεμική δράση για να εκλείψει και να εξαφανιστεί το «καρκίνωμα»¹¹ είναι συνέπεια της άρνησης της πολιτικής ελίτ να αποεθνικοποιήσει, εν γένει να απομεταφυσικοποιήσει, το δημόσιο διάλογο, να τολμήσει την τομή με το αυταρχικό παρελθόν.

Η απολυταρχία της αντιπροσώπευσης

Υπάρχει όμως και μια αρχή του φιλελευθερισμού που η ελληνική πολιτική ελίτ την έχει ενστερνιστεί απόλυτα και την επιβάλλει σε όλους τους τομείς του δημόσιου χώρου: η αρχή της αντιπροσώπευσης, της εξουσιοδότησης. Σύμφωνα με το πνεύμα του φιλελευθερισμού, η πολιτική ελίτ παρουσιάζει την αρχή της αντιπροσώπευσης στις κρατικές υποθέσεις ως την πιο ορθολογική, τόσο για την ίδια την κοινωνία στο σύνολό της, όσο και για το μεμονωμένο πολίτη. Η ορθολογική επιλογή, η εξουσιοδότηση, επιτρέπει στο άτομο να στραφεί προς τον κύριο χώρο των ασχολιών του, τον ιδιωτικό. Ο περιορισμός της λαϊκής κυριαρχίας στην εκλογική διαδικασία ανταποκρίνεται και στην ορθολογική σχέση μεταξύ πολιτικής δράσης και ιδιωτικών συμφερόντων, αφού η καθημερινή πολιτική δράση δεν επαυξάνει την ιδιωτική ευημερία. Διαδικασίες άμεσης συμμετοχής του πληθυσμού σε αποφάσεις δεν αποκλείουν, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της πολιτικής ελίτ, μόνο το δικαίωμα ελέγχου, που είναι δυνατό μόνο με την περιοδική εκλογή, αλλά και προάγουν μια αν-ορθόλογη πολιτικοποίηση «μαζών» με ακαταλόγιστες συνέπειες, μια δυσλειτουργική καθημερινή κινητοποίηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού στη δημοσιότητα.

Αυτά τα λογικά επιχειρήματα η ελληνική πολιτική ελίτ τα χρησιμοποιεί για να διαδώσει ένα μυθολογικό στοιχείο στη σχέση αντιπροσώπευσης, δηλ. ότι οι αντιπρόσωποι αναδεικνύονται με διαδικασίες «από τα κάτω», ανάμεσα στον πληθυσμό. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι αυτή η σχέση είναι αντίστροφη: Είναι οι αντιπρόσωποι που δημιουργούν το εκλογικό τους κοινό. Ακόμη και η χαρισματική ηγεσία, τονίζει ο M. Weber, επιβάλλεται «από τα πάνω» με όπλο τη δημαγωγία, δεν ανακαλύπτεται. Τα προγράμματα και τα συνέδρια των κομμάτων δεν είναι διαδικασίες όπου ο λαός ανευρίσκει τους εκπροσώπους του. Στην τελετουργία των κομματικών συνεδρίων μια ομάδα πολιτικών προβάλλεται ως αντιπρόσωπος του πληθυσμού, ζητά να σχηματίσει και να διευρύνει την κοινωνική της βάση, το σώμα των εξουσιοδοτών. Το παράδειγμα του ΠΑΣΟΚ δείχνει ότι οι αντιπρόσωποι επανερμηνεύουν τις κοινωνικές ανισότητες ανάλογα με τις εκλογικές τους επιδιώξεις, κατασκευάζουν νέα κοινωνικά υποσύνολα –όπως οι «μη προνομιούχοι» και οι «παραγωγικές τάξεις»– και προβάλλουν μετά τον εαυτό τους ως τον μοναδικό γνήσιο εκπρόσωπο αυτής

11. Βλ. Κ.Α. Βακαλόπουλος, «Η μακεδονική λύση ή το τέλος του κύκλου των χαμένων ευκαιριών», *Ελευθεροτυπία*, 19 Απριλίου 1992.

της κοινωνικής ομάδας. Οι ιδέες και τα κριτήρια που παράγουν και προβάλλουν οι αντιπρόσωποι για την κατανόηση και το διαχωρισμό του κοινωνικού σώματος υπόκεινται, σύμφωνα με τον Bourdieu (1991, 497), στη λογική της κατάληψης της εξουσίας, της κινητοποίησης μεγάλου αριθμού ψηφοφόρων. Η αρχή της αντιπροσώπευσης διαχωρίζει έτσι τη δημοσιότητα σε δύο ομάδες: τους παραγωγούς ιδεών και προγραμμάτων και τους καταναλωτές.

Η πολιτική ελίτ ακολουθώντας το πνεύμα του φιλελευθερισμού αντιλαμβάνεται τη δημοσιότητα ως ένα χώρο χωρίς τομές, διακρίσεις, αυτόνομες θεματικές ενότητες. Σ' αυτόν τον ενιαίο χώρο κυριαρχούν τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Η πολιτική ελίτ διακατέχεται από την αντίληψη, ότι έχει το δικαίωμα να μεταφέρει την αρχή της εξουσιοδότησης σε ολόκληρο το δημόσιο χώρο. Με τη βοήθεια της κομματικής γραφειοκρατίας η πολιτική ελίτ επιβάλλει σε κάθε τμηματική δημοσιότητα τη λογική του ανταγωνισμού για την κατάληψη/διατήρηση των κέντρων λήψης αποφάσεων, συγχέει τα συμφέροντά της με αυτά της θεματικής δημοσιότητας, υπονομεύει την άρθρωση αυτόνομου λόγου, εμποδίζει το σχηματισμό κοινωνικών κινημάτων. Ένα παράδειγμα είναι η θεματική δημοσιότητα για τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Αμέσως μόλις αυτό το θέμα έσπασε τα δεσμά του ιδιωτικού και έγινε δημόσιο, οι διάφορες ομάδες της πολιτικής ελίτ πρόβαλαν «αρμόδιους» επί του θέματος, ίδρυσαν η καθεμιά τη δική της οργάνωση και αλληλομάχησαν για την πιο «γνήσια» εκπροσώπηση του γυναικείου ζητήματος, καί όλες μαζί κατέλυσαν τη δυνατότητα μιας αυθεντικής άρθρωσης λόγου. Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο φοιτητικός χώρος, όπου οι συνεργαζόμενες με τα κόμματα οργανώσεις αντιπροσώπων μονοπωλούν την άρθρωση λόγου, έχουν μεταφέρει κι εκεί τις διαμάχες ανάμεσα στις διάφορες ομάδες της πολιτικής ελίτ, έχουν σχηματίσει παντού μικρά κοινοβούλια, εκπαιδεύουν μελλοντικά μέλη της πολιτικής ελίτ στους κανόνες του παιγνιδιού του ανταγωνισμού. Για το περιεχόμενο σπουδών, τις αυταρχικές του δομές –από το σύγγραμμα των «αυθεντιών» μέχρι τον τρόπο και τα θέματα εξετάσεων–, δεν αρθρώνεται κανενός είδους κριτική. Οι τελευταίες δημοτικές εκλογές είναι ένα άλλο παράδειγμα για την πλήρη κατάληψη της τοπικής αυτοδιοίκησης από τη λογική της εξουσιοδότησης και τη διαμάχη για τα κέντρα απόφασης. Η κοινότητα δεν έχει το δικαίωμα να γίνει χώρος δημοκρατικού πειραματισμού, άμεσης συμμετοχής και εξάσκησης της ελευθερίας, διαλόγου και συνδιαλλαγής, κοινής απόφασης. Ακόμη και η αριθμητικά μικρή κοινότητα ολίγων δεκάδων κατοίκων απαγορεύεται να εξασκηθεί σε μορφές διαλόγου και άμεσης δημοκρατίας. Ακόμη και σ' αυτόν το μικρό δημόσιο χώρο πρέπει να νικήσει η λογική της εξουσιοδότησης, η αντικατάσταση του διαλόγου μεταξύ πολιτών από τη μονομαχία μεταξύ πληρεξουσίων.

Δεν είναι υπερβολή αν κάποιος μιλήσει για μια κατάλυση της αυτονομίας όλων των τμηματικών δημοσιότητων από την πολιτική ελίτ. Με όπλο τη συμβολική και πραγματική της εξουσία, τις επιτόπου θυγατρικές ομάδες αντιπροσώπων, που τους διαφθείρει και με την υπόσχεση της πολιτικής σταδιοδρομίας, η πολιτική ελίτ εμποδίζει την άρθρωση αυθεντικού λόγου, καταλύει τις προϋποθέσεις σχηματισμού κοινωνικών κινημάτων που μπορούν να αμφισβητήσουν κατεστημένες πολιτικές σχέσεις και δομές. Η πολιτική ελίτ δεν

προβλέπει άλλη αρμοδιότητα για τον πολίτη απ' αυτήν του εκλογέα. Η πολιτική ελίτ αρνείται να λάβει μέτρα που να κάνουν δυνατή την άμεση συμμετοχή του πολίτη στο δημόσιο χώρο και να του παραχωρήσει αρμοδιότητες σε διάφορα θέματα.

Η δημοσιότητα ως χώρος διαρκών προεκλογικών τελετουργιών

Η διαδικασία εκλογής αντιπροσώπων είναι ένα θεμελιώδες γνώρισμα στα έργα των θεωρητικών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Μια σε πληθυσμό μεγάλη κοινωνία δεν μπορεί παρά να κυβερνηθεί με τους θεσμούς της αντιπροσώπευσης, υποστηρίζει ο J.S. Mill (1861). Η θεσμοθέτηση της αντιπροσώπευσης είναι κατά τον Mill και η εγγύηση για την αποφυγή «αποκλίσεων» από τους αρχικούς στόχους εξαιτίας της συμμετοχής του πληθυσμού στο πολιτικό σύστημα (ένα παράδειγμα απόκλισης είναι κατά τον Mill η «τυραννία της πλειοψηφίας» που είχε διαπιστώσει ο A. de Tocqueville στην περιγραφή του για την αμερικανική δημοκρατία του 19ου αιώνα). Ο J. Schumpeter (1942), ο R. Dahl (1956) και ο A. Downs (1957) θα διαπιστώσουν μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο κοινά γνωρίσματα ανάμεσα στην αγορά των εμπορευμάτων και στην εκλογική διαδικασία, και ενθουσιασμένοι απ' αυτήν τη διαπίστωση θα την κάνουν κεντρικό σημείο των νέων θεωριών τους περί δημοκρατίας. Τα κόμματα και οι υποψήφιοι με τα προγράμματά τους και τις υποσχέσεις τους είναι εκπρόσωποι της *προσφοράς*. Οι εκλογείς είναι σε *αναζήτηση* υποσχέσεων για την ικανοποίηση των συμφερόντων τους και πληρώνουν με την ψήφο τους. Ανάλογα με τις προσφορές για την ικανοποίηση των συμφερόντων του ο κάθε εκλογέας επιλέγει τον υποψήφιό του. Η διαδικασία εκλογής παρουσιάζεται έτσι ως μια *ορθολογική πράξη* με βάση της τα ιδιωτικά συμφέροντα του μεμονωμένου ατόμου. Ο εκλογικός αγώνας κάθε κόμματος κατανοείται σ' αυτό το πλαίσιο ως η πιο εντατική φάση στη στρατηγική διαφήμισης των «εμπορευμάτων» που προσφέρει.

Από το μέσα της δεκαετίας του '80 έχει επέλθει μια ριζική αναδιοργάνωση του χρονικού πλαισίου, των δομών και μορφών διεξαγωγής των προεκλογικών αγώνων. Αυτή η αναδιοργάνωση συνδέεται άμεσα με μια διαδικασία κατάρρευσης των παραδοσιακών προτύπων πολιτικής συμπεριφοράς μιας κοινωνικής ομάδας ή μιας περιοχής. Τα πολιτικά «κάστρα» παύουν να υφίστανται με τη έννοια των προηγούμενων δεκαετιών, μπορούν πλέον να «αλωθούν» από τον αντίπαλο. Στα πλαίσια αυτής της αποδέσμευσης και δυνατότητας πολλαπλών πολιτικών επιλογών από ένα άτομο –μερικοί κοινωνιολόγοι επεξηγούν αυτό το φαινόμενο ως αποτέλεσμα της διαδικασίας «ατομικοποίησης» (U. Beck)– επικρατεί στις τάξεις της πολιτικής ελίτ η αντίληψη ότι η επιλογή του εκλογέα μπορεί να επηρεαστεί αποκλειστικά από τη διαφήμιση του «εμπορεύματος». Όλα τα άτομα, όλες οι κοινωνικές ομάδες ισχύουν ως δυνητικο αγοραστές. Δεν είναι όμως μόνο ο εκλογέας του αντίπαλου κόμματος που μπορεί κάθε στιγμή να αναθεωρήσει την επιλογή του. Και ο ίδιος εκλογέας μπορεί να γίνει «λεία» του εχθρού, ν' αλλάξει στρατόπεδο, ν' αναιρέσει την παραδοσιακή του εξουσιοδότηση προς την ηγεσία του κόμματος. Μια συνέπεια αυτής της αντίληψης είναι η απόφαση της πολιτικής ελίτ να επεκτείνει χρονικά τον προεκλογικό αγώνα και στη μεταξύ των εκλογών περίοδο, δηλ. να μετατρέψει τη δημοσιότητα σ'

ένα χώρο διαρκών προεκλογικών εκδηλώσεων. Επειδή το πρόγραμμα του κόμματος πρέπει να προβάλλεται διαρκώς ως η πιο σωστή λύση σε όλα τα προβλήματα του τόπου, ως εύκολα κατανοήσιμο και αποδεκτό σύνθημα, και να περιβληθεί με μια αισθητική μορφή, ανάλογη αυτών στην αγορά των εμπορευμάτων, οι ομάδες της πολιτικής ελίτ αναθέτουν τη διοργάνωση του εκλογικού αγώνα, την παρουσία του κόμματος στη δημοσιότητα σε μια ομάδα επαγγελματιών από το χώρο της εμπορικής διαφήμισης, σε γνώστες των κανόνων λειτουργίας των ΜΜΕ και της σκηνοθεσίας δραμάτων, σε ειδικούς της αισθητικής διαμόρφωσης των εκδηλώσεων (συνέδρια κ.ά.), σε διοργανωτές ψυχαγωγικο-πολιτικών «γεγονότων», σε ερευνητές της κατάστασης στην αγορά των γνώμων και, τέλος, στους περιώνυμους *spin doctors*¹².

Ο διαρκής εκλογικός αγώνας επιτρέπει στην πολιτική ελίτ να εγκατασταθεί μόνιμα στο κέντρο της δημοσιότητας, να εξαναγκάσει πολίτες και ΜΜΕ να γίνουν ακροατές του λόγου της, θεατές των απεικονίσεών της, ν' ασχοληθούν μαζί της. Με τη διαρκή εκλογική της επικοινωνία, δηλ. μ' ένα λόγο που θέλει να επιβληθεί, όχι να συμμετάσχει ισότιμα σ' ένα διάλογο, η κομματική ηγεσία αποσκοπεί να επηρεάσει διάφορες ομάδες ατόμων. Μια πρώτη ομάδα είναι τα μέλη και τα στελέχη του ίδιου κόμματος. Αυτά πρέπει να τεθούν σε μια κατάσταση ευδιαθεσίας και αισιοδοξίας, να κινητοποιηθούν ως διαμεσολαβητές του κομματικού προγράμματος και του αισθήματος βεβαιότητας περί της επερχόμενης νίκης. Μια δεύτερη ομάδα που πρέπει να κινητοποιηθεί είναι η παραδοσιακή εκλογική βάση (με την έννοια της συμμετοχής στη διαδικασία επιλογής και την ανανέωση της εντολής στους ίδιους αντιπροσώπους). Οι συνεχώς αυξανόμενοι *νομάδες*, οι πολίτες χωρίς σταθερούς δεσμούς μ' ένα πολιτικό κόμμα, οι αναποφάσιμοι και οι περιφερόμενοι ανάμεσα στα διάφορα πολιτικά στρατόπεδα, συγκροτούν την τρίτη ομάδα και αποτελούν την πιο μεγάλη πρόκληση, το κριτήριο επιτυχίας των εκλογικών στρατηγικών που επιλέχθηκαν.

Για να πείσουν οι υποψήφιοι τον εκλογέα να συμμετάσχει στην εκλογική διαδικασία και να τους επιλέξει, διαπλέκουν την πράξη της εκλογής μ' ένα μύθο, το μύθο της βαρυσήμαντης απόφασης για το μέλλον της χώρας. Για ν' αποδεχθεί το ρόλο του στα προεκλογικά σενάρια και να συμπαιξεί, ο εκλογέας πρέπει να πεισθεί ότι βρίσκεται στο κέντρο του πολιτικού συστήματος, ότι η απόφασή του είναι απόφαση για μια «νέα Ελλάδα». Η απόφασή του θα κάνει δήθεν πραγματικότητα την «αλλαγή», τον «εκσυγχρονισμό», την «επανάδρωση του κράτους»¹³. Η πολλαπλότητα των εκλογικών σκηνοθεσιών της πολιτικής ελίτ, οι διαφημιστικές προέλευσης στρατηγικές επηρεασμού του εκλογικού σώμα-

12. Οι διαχειριστές των γεγονότων και των γνώμων, οι κατασκευαστές δραμάτων και θριάμβων είναι απλώς μισθωτοί. Η διαρκής τους παρουσία στη δημοσιότητα, οι «διευκολύνσεις» που παρέχουν στο όνομα του εργοδότη τους και η ανάμιξή τους σε πολλαπλά σκάνδαλα είναι όμως αποδείξεις για το σχηματισμό μιας άτυπης πολιτικής ομάδας με μεγάλη μη νομιμοποιημένη επιρροή στη λήψη αποφάσεων, πιο μεγάλη απ' αυτήν των δημοκρατικά εκλεγμένων αντιπροσώπων (βουλευτών). Βλ. και τις σημαντικές διαπιστώσεις του Γ. Πάσχου (1989).

13. Για τη διαπλοκή της διαδικασίας εκλογής με μυθικά στοιχεία και τη σκηνοθεσία τους βλ. Edelman 1976 και Dörner 2002.

τος υποσκάπτουν και ένα θεμέλιο του θεσμού της εν γένει αντιπροσώπευσης, τη δυνατότητα ορθολογικής επιλογής ανάμεσα στο πλήθος των προσφορών.

Η πολιτική ελίτ προσπαθεί κάθε γεγονός στο εσωτερικό της χώρας να το ερμηνεύσει από την άποψη της εκλογικής αντιπαράθεσης. Ακόμη και το πιο ανησυχητικό μήνυμα εντάσσεται στη λογική της εκλογικής νίκης. Ένα παράδειγμα είναι η διαπίστωση ότι ένα σημαντικό τμήμα του ελληνικού πληθυσμού έχει μια μη αρνητική άποψη για την περίοδο της επτάχρονης τυραννίας. Μια περαιτέρω απόδειξη της έλλειψης ουσιαστικής αντιπαράθεσης με το αυταρχικό παρελθόν. Και όμως, η σχεδόν είκοσι έτη κυβερνώσα ελίτ ερμηνεύει θετικά αυτή την ανησυχητική διαπίστωση και θριαμβολογεί: οι δικοί της εκλογείς αντιπροσωπεύονται σ' αυτή την έρευνα μ' ένα μικρότερο ποσοστό (10%) απ' ό,τι οι εκλογείς του αντίπαλου κόμματος (35%). Δεν αναρωτήθηκε ούτε μια στιγμή για τα αίτια ύπαρξης αυτής της άποψης και για τη δική της ευθύνη (βλ. *Ελευθεροτυπία*, 28 και 29.4.2002). Η ίδια συμπεριφορά διαπιστώνεται και μετά τον πρώτο γύρο των δημοτικών εκλογών τον Οκτώβριο του 2002 στην Αθήνα, όπου ο εκπρόσωπος ενός ακροδεξιού κόμματος έλαβε ένα απροσδόκητα υψηλό ποσοστό των ψήφων (επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων της προηγούμενης έρευνας). Οι διάφορες ομάδες της πολιτικής ελίτ θα ερμηνεύσουν αυτό το γεγονός ανάλογα με τα εκλογικά τους συμφέροντα για τον επόμενο γύρο.

Τα ΜΜΕ, η πρώτη και όχι η τέταρτη εξουσία σύμφωνα με τον B. Barber, θα μπορούσαν να αποκρούσουν τη πρόθεση της πολιτικής ελίτ να μετατρέψει τη δημοσιότητα σε ένα πεδίο προεκλογικών εκδηλώσεων, ν' αντιπάρουν συζητήσεις επί θεμάτων, με κριτικά σχόλια να δείξουν τα μυθικά στοιχεία στο λόγο της πολιτικής ελίτ. Αντί αυτού, όμως, τα ΜΜΕ έχουν αποδεχθεί πλήρως την προεκλογική σκηνοθεσία, έχουν γίνει τμήμα της και «πολεμούν» στην πρώτη γραμμή για την επικράτηση μιας των ομάδων της πολιτικής ελίτ. Στα ΜΜΕ έχει σχηματισθεί μια ομάδα από εμπειρογνώμονες περί τα κόμματα, που πληροφορούν καθημερινά και διεξοδικά περί των συμβαινόντων και μελλόντων να συμβούν στο εσωτερικό του κάθε κόμματος, κάνουν υποθέσεις για το χρόνο διεξαγωγής των επόμενων εκλογών, για την αλλαγή του εκλογικού συστήματος, περί αλλαγών στην ηγεσία, ενδεχομένων παραπλήσεων, ομάδων διαδόχων. Δεν πρόκειται για μια κριτική ενημέρωση του κοινού για τις πράξεις της πολιτικής ελίτ, αλλά για καθημερινή παραγωγή «πνευματικού *fast - food*» (P. Bourdieu). Οι εμπειρογνώμονες είναι άμεσα συνδεδεμένοι με την πολιτική ελίτ, ασκούν *αυλική* ειδησεογραφία. Οι συζητήσεις και οι συνεντεύξεις τους με πολιτικούς είναι προμελετημένες, είναι μόνο φαινομενικά πραγματικές, στην πραγματικότητα είναι ένας ακόμη τρόπος παρουσίασης των μελών της ελίτ (βλ. και Bourdieu 1998). Οι εμπειρογνώμονες είναι τμήμα του μηχανισμού εγκατάστασης της πολιτικής ελίτ στο κέντρο της δημοσιότητας και επιβολής των θεμάτων της ως δημόσιων θεμάτων, της διάκρισης μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών.

Στην επιβολή του προεκλογικού κλίματος στη δημοσιότητα συντελεί και η καθημερινή δημοσίευση δημοσκοπήσεων στον Τύπο. Καθημερινά πληροφορεί ο Τύπος τον πληθυσμό –και σε αναλογία με τις ειδήσεις για την κίνηση των μετοχών στη χρηματαγορά– για το ποσοστό προτίμησής του προς έναν πολιτικό ή ένα κόμμα, για τις ποσοστιαίες διαφορές μεταξύ πολιτικών και κομμάτων. Πρόκειται κυρίως για έναν *Horse - Race - Journal*

ism, που εργάζεται με φωτογραφικές αθροιστικές στατιστικές ενός αυθαίρετα επιλεγμένου αριθμού πολιτών. Η δημοσκοπήση αντικαθιστά το διάλογο μεταξύ πολίτη και ελίτ. Η πολιτική ελίτ καταγράφει τώρα μέσω της δημοσκοπήσης την επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία του πολίτη για τα έργα της, μελετά νέες στρατηγικές αύξησης του ποσοστού επιρροής της και απαντά σ' αυτόν το νέου είδους διάλογο με τηλεοπτικές διαφημίσεις. Τα ναι, τα όχι και τα δεν ξέρω, που οι σύγχρονοι δοξόσοφοι τα παρουσιάζουν ως δημόσια γνώμη εξαναγκάζουν την πολιτική ελίτ να παραιτηθεί από ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, από την προσπάθεια να πείσει τους πολίτες για μια νέα άποψη, να λάβει μέτρα που αντιπύθενται στα ποσοστά των δημοσκοπήσεων. Οι κομματικές ηγεσίες ακολουθούν το παράδειγμα των υποψήφιων προέδρων των ΗΠΑ και εμφανίζονται στη δημοσιότητα ως παροχί υποσχέσεων προς όλες τις εκλογικά σημαντικές κοινωνικές ομάδες (βλ. κυρίως τη δράση του προέδρου της Ν.Δ.). Οι διαρκώς υποψήφιοι πολιτικοί αρθρώνουν δημόσια μόνο εκείνα τα αιτήματα —«καλύτερο περιβάλλον», «σύγχρονη παιδεία» κ.λπ.— που μέσω των δημοσκοπήσεων ισχύουν και ως αιτήματα της πλειοψηφίας¹⁴.

Εκλογική σκηνοθεσία και δημοσκοπήσεις είναι φαινόμενα μιας ευρύτερης διαδικασίας επαναπροσδιορισμού της έννοιας της δημοσιότητας από την πολιτική ελίτ σε συνεργασία με τους συμβούλους της, ισχυρές ομάδες πίεσης και τα ΜΜΕ. Αυτήν τη διαδικασία τη χαρακτηρίζουν μερικοί πολιτικοί επιστήμονες ως «αμερικανοποίηση», επειδή διαπιστώθηκε πρώτα στις ΗΠΑ. Στα βασικά γνωρίσματα της «αμερικανοποίησης» ανήκουν η επιβολή της λογικής του εμπορεύματος στη δημοσιότητα (αυτό που ο Β. Barber επονομάζει *McWorld*), η αποπνικτική παρουσία ισχυρών ομάδων πίεσης (σχέσεις με τα ιδιωτικά ΜΜΕ) και ο επαναπροσδιορισμός των ορίων μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, πολιτικής και ψυχαγωγίας. Η *Talkshow* είναι το πιο γνήσιο παράδειγμα για τη νέα έννοια της δημοσιότητας που επιβάλλουν η πολιτική ελίτ και τα ιδιωτικά ΜΜΕ. Ο Ζ. Bauman μιλά για μια κατάπτωση των γεφυρών μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, γεφυρών που μεταφράζουν τον ιδιωτικό πόνο σε δημόσια υπόθεση, που διαπιστώνουν το δημόσιο πρόβλημα στις ιδιωτικές φροντίδες. Ο συνασπισμός εξουσίας έχει μετατρέψει, σύμφωνα με τον Bauman, τις παλαιές αγορές σε χώρους ψυχαγωγίας και με πιο βασικό του σύμμαχο την πολιτική απάθεια αρνείται την ανέγερση νέων (βλ. Bauman 1999, 1 κ.έ.).

Μια συνέπεια της ένταξης στοιχείων από το χώρο του ιδιωτικού στη δημοσιότητα είναι η νέα εικόνα του πολιτικού. Ο πολιτικός δεν είναι απλώς φορέας ενός κομματικού προγράμματος, εκπρόσωπος μιας κοινωνικής ομάδας. Η ιδιωτική του ζωή χάνει το δικαίωμα να παραμείνει ίδια και σκοτεινή, γίνεται και αυτή αντικείμενο σκηνοθεσίας και παρουσίας στο τηλεοπτικό και αναγνωστικό κοινό. Ο πολιτικός πρέπει (1) ν' αποδείξει μέσω της εικόνας που παρουσιάζει για τον εαυτό του ότι είναι ηθικά ακέραιος, ότι δεν αποκρύβει κάποιο αμάρτημα, όπως στην περίπτωση του Οιδίποδα¹⁵, και (2) ν' απεικονιστεί στη δημοσιότητα ως πρότυπο του τρόπου ζωής που αναμένουν οι εκλογείς του απ' αυτόν. *Image* και *Lifestyle* έχουν προστεθεί στους λόγους επιλογής ενός πολιτικού και

14. Βλ. τη συνέντευξη του Γ. Παπανδρέου στην *Ελευθεροτυπία* 30.06.2002.

15. Για την έννοια της απεικόνισης (*Image*) βλ. Edelman (2001), 11 κ.έ.

μπορεί να γίνουν αποφασιστικοί σε μια εποχή όπου όλες οι ομάδες της πολιτικής ελίτ προσφέρουν το ίδιο πρόγραμμα (νεοφιλελευθερισμός) και οι επιλέγοντες έχουν απολέσει την ικανότητα κριτικής (βλ. την παρουσίαση των υποψηφίων, ιδιαίτερα της Φώφης Γ., στις πρόσφατες δημοτικές εκλογές). Τα μέλη της πολιτικής ελίτ δεν παρουσιάζονται λοιπόν μόνο στο βήμα του Κοινοβουλίου, ως φορείς ενός λόγου, δεν είναι πολιτικοί με την παλαιά έννοια του όρου, αλλά διάσημοι. Μαζί με τους επώνυμους από το χώρο της τέχνης και των γραμμάτων, της ψυχαγωγίας και των αθλημάτων σχηματίζουν την *ομάδα των διασήμων*, αυτών που κυριαρχούν στις Talkshow και αντικαθιστούν το δημόσιο διάλογο με την αφήγηση των ιδιωτικών συμβάντων. Ο πολίτης παίζει σ' αυτό το σενάριο το ρόλο του *voyeur*. Πρόκειται για νέες στρατηγικές στον *τομέα της παρουσίασης* της πολιτικής ελίτ. Η άριστη γνώση της τέχνης της παρουσίασης και της θεατρικότητας στη δημοσιότητα είναι και ένα από τα βασικά κριτήρια επιστράτευσης των νέων μελών της. Οι νέες στρατηγικές παρουσίασης, που απαιτούν μια εντατική συνεργασία με τα ΜΜΕ, δεν δικαιολογούν όμως το λόγο μερικών ερευνητών περί μετασχηματισμού και «αποικιοποίησης» του πολιτικού από τα ΜΜΕ κ.ά. (βλ. ως παράδειγμα Meyer 2002). Παρόλο το θόρυβο των ΜΜΕ πολιτική παραμένει αυτό που είναι: λήψη αποφάσεων, διευθέτηση και λύση προβλημάτων. Τα ΜΜΕ παρουσιάζουν απλώς τα εκάστοτε μέλη της πολιτικής ελίτ, δεν τα επιλέγουν.

Πολιτική ελίτ και δημοσιότητα: Μεταξύ πολιτικής θεολογίας και McWorld

Η έννοια της δημοσιότητας που αντιπροσωπεύει σήμερα η ελληνική πολιτική ελίτ εμπεριέχει στοιχεία από το αυταρχικό παρελθόν της χώρας (μεταφυσικές ολότητες), αρχές του φιλελευθερισμού που έχουν απογυμνωθεί από τα πιο δυναμικά στοιχεία τους, τον ορθολογισμό και την απεριόριστη ισχύ των δικαιωμάτων του πολίτη και τις επίκαιρες στρατηγικές, της υπόσκαψης των παραδοσιακών γνωρισμάτων της αγοράς με την επιστράτευση ιδιωτικών προτύπων σκέψης¹⁶, και της κατάληψης της με τη βοήθεια των ΜΜΕ. Η πολιτική ελίτ συνενώνει στην έννοια της δημοσιότητας που αντιπροσωπεύει Jihad, δημοκρατικές τελετουργίες και McWorld. Και τα τρία αυτά στοιχεία βασίζονται στην άρνηση του διαλόγου και της συμμετοχής των πολιτών στη δημοσιότητα. Η πολιτική ελίτ έρχεται σε επαφή με τους πολίτες μόνο μέσω της εκλογικής επικοινωνίας (υποσχέσεις) και του λόγου περί της εχθρικής απειλής. Όταν πρόκειται για διάλογο και από κοινού απόφαση, η πολιτική ελίτ αποσύρεται σε σκοτεινούς θαλάμους –αυτή που τόσο αγαπά τους προβολείς και τα τηλεοπτικά συνεργεία– και περιορίζει τη συζήτηση ανάμεσα στα ίδια τα μέλη της. Η τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος απέδειξε ότι οι πληρεξούσιοι δεν

16. Με αυτά τα πρότυπα επεξήγησαν οι αντίπαλοι του ΠΑΣΟΚ το σκάνδαλο Κοσκωτά: ως θέμα ηθικής προσώπων, «κλεφτών», όχι θεσμών και δικαιωμάτων. Αντί για μέτρα προστασίας της δημοσιότητας οι «έντιμοι» διώκτες που ακολούθησαν στα κέντρα αποφάσεων παρεχώρησαν στο όνομα της ισότητας των ευκαιριών σε κάθε επιχειρηματία το δικαίωμα να ιδρύει τα δικά του ΜΜΕ, κατέστησαν δυνατή την πλήρη επιβολή της λογικής του εμπορεύματος.

εμπιστεύονται τους εξουσιοδότες τους, δεν τους θεωρούν ικανούς πολιτικής σκέψης, σκέπτονται και πράττουν οι ίδιοι αντ' αυτών (με αυτές τις πρακτικές η ελληνική πολιτική ελίτ δεν πρωτοτυπεί, απλώς ακολουθεί το μοντέλο δημοκρατίας του J. Schumpeter). Η πολιτική ελίτ θέλει να κυριαρχήσει απόλυτα στο δημόσιο χώρο. Δεν αποδέχεται άλλους παραγωγούς γνώμης. Αντί της συμμετοχής στη δημοσιότητα, διαλόγου και αρμοδιοτήτων, η πολιτική ελίτ προσφέρει στον πολίτη την ψήφο, την παράδοση των Βουλγαροκτόνων και των μοναχών, την Talkshow που ιδιωτικοποιεί το δημόσιο, αντικαθιστά τη γνώμη με τη φλυαρία, το από κοινού πράττειν με τα απομονωμένα άτομα.

Η πολιτική ελίτ δεν θέτει το ερώτημα ποιες είναι οι αρετές που πρέπει να επικρατήσουν για να λειτουργήσει δημοκρατικά η δημοσιότητα. Μια αρετή είναι αυτή που ο Claus Offe χαρακτηρίζει ως *οριζόντια εμπιστοσύνη* (βλ. Offe 2001). Η πολέμια του καθημερινού κυνισμού οριζόντια εμπιστοσύνη είναι μία των βασικών προϋποθέσεων για τη συλλογική δράση των πολιτών, για τη συμμετοχή σε πρωτοβουλίες και συλλόγους, για την ανάπτυξη της αλληλεγγύης. Η Hannah Arendt (1993) προβαίνει στο διαχωρισμό μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου Λόγου. Και ενώ ο ιδιωτικός Λόγος φροντίζει για την ικανοποίηση των ατομικών αναγκών, ο δημόσιος χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του υποκειμένου να εναλλάσσει την οπτική αντίληψης των γεγονότων, να βλέπει τα γεγονότα με τα μάτια του συνομιλητή του, του αντιπάλου του, να προσπαθεί να κατανοήσει τις απόψεις του. Πρόκειται για την αρετή που στην αρχαία Ελλάδα εκφραζόταν με την έννοια *φρόνησις* και στη φιλοσοφία του Kant με τον όρο *επεκτεταμένος τρόπος σκέψης*.

Η πολιτική ελίτ εμποδίζει να γίνει θέμα διαλόγου ο κυριότερος λόγος αποκλεισμού από τη δημοσιότητα, ο κοινωνικός. Η πολιτική ελίτ δεν εξαναγκάζεται να θέσει το ερώτημα γιατί η πλειοψηφία του πληθυσμού δεν μπορεί και δεν είναι πρόθυμη να εγκαταλείψει τους χώρους του ιδιωτικού και να εμφανισθεί στη δημοσιότητα, να επανακαλύψει τη δημόσια ευδαιμονία, να δραστηριοποιηθεί συλλογικά, να θεματοποιήσει μορφές καταπίεσης που κρύπτονται στο σκότος του ιδιωτικού. Η πολιτική ελίτ δεν καλεί σε απάντηση του ερωτήματος γιατί στην ελληνική κοινωνία η στάθμη του κοινωνικού κεφαλαίου είναι τόσο χαμηλή, ποιες είναι οι προϋποθέσεις δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου. Βασική προϋπόθεση για την ικανότητα συμμετοχής των πολιτών στο δημόσιο χώρο είναι ο επαναπροσδιορισμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σύμφωνα με την παράδοση που δημιούργησε ο Thomas H. Marshall (1996). Βασικό γνώρισμα της θεωρίας του Marshall είναι ότι τα μεταξύ τους αλληλοεξαρτώμενα αστικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα σχηματίζουν ένα αχώριστο σύνολο. Και κοινωνικά δικαιώματα δεν σημαίνει μόνο παροχές, αλλά και συμμετοχή στην πολιτιστική παράδοση της χώρας και σ' ένα πρόγραμμα πολιτικής παιδείας. Μόνο αυτό το ανελλιπές σύνολο δικαιωμάτων –full citizenship– μετατρέπεται τους κοινωνικά αποκλεισμένους σε πολίτες που είναι ικανοί και πρόθυμοι να δραστηριοποιηθούν δημόσια. Η ελληνική πολιτική ελίτ αποδεικνύει όμως καθημερινά ότι δεν είναι πρόθυμη να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις –παιδεία, κοινωνική ασφάλεια, χρόνος, κοινωνικό κεφάλαιο, αποφασιστικές αρμοδιότητες κ.λπ.– για τη συμμετοχή της πλειοψηφίας των πολιτών στο δημόσιο χώρο. Η δημοσιότητα πρέπει να παραμείνει κατά την άποψή της χώρος δράσης των πληρεξουσίων κάθε είδους και των ισχυρών ομάδων

πίεσης. Μόνον αυτοί έχουν το δικαίωμα να παράγουν γνώμη και να την επιβάλλουν ως «δημόσια γνώμη»¹⁷.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βλάχος, Γεώργιος (1960), «Τα νομοθετικά διατάγματα και οι τυπικοί νόμοι εις το συνταγματικόν μας δίκαιο», στο *Νομικόν Βήμα* 8, σσ. 883-909.
- Βούλγαρης, Γιάννης (2001), *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα.
- Γιανναράς, Χρήστος (1987), *Καταφύγιο ιδεών (μαρτυρία)*, Αθήνα.
- Καραγιάννης, Γιάννης (2001), *Η εκκλησία από την κατοχή στον εμφύλιο*, Αθήνα.
- Κομνηνού, Μαρία (1981), «Αγρότες και πολιτική. Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία και Καβάλα», στο *Σύγχρονα Θέματα* 4(11), 63-76.
- Μανιτάκης, Αντώνης (2000), *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το Κράτος - Έθνος*, Αθήνα.
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας (2001), *Για το Λαό και το Έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα.
- Πάσχος, Γιώργος (1989), «Δίκτυα και ανομίες», στο *Ο Πολίτης* 98, σσ.16-19.
- Φαράκος, Γρηγόρης (1993), *Μαρτυρίες και στοχασμοί 1941-1991. 50 χρόνια πολιτικής δράσης*, επιμ.- εισ. Μ. Πετρίδης, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Ackerman, Bruce (1980), *Social Justice in the Liberal State*, New Haven.
- Arendt, Hannah (1949), «Es gibt nur ein einziges Menschenrecht», στο *Die Wandlung* 4, 754-770.
- Arendt, Hannah (1958), «Freiheit und Politik», στο *Die neue Rundschau* 69, 670-694.
- Arendt, Hannah (1977), *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, Harmondsworth.
- Arendt, Hannah (1986), *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, München.
- Arendt, Hannah (1981), *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München.
- Arendt, Hannah (1993), *Was ist Politik*, επιμ. U. Ludz, München.
- Barber, Benjamin (1995), *Jihad Versus McWorld*, New York.
- Bauman, Zygmunt (1999), *In Search of Politics*, Cambridge.
- Bourdieu, Pierre (1991), «Die politische Repräsentation», στο *Berliner Journal für Soziologie* 1, 489-515.
- Bourdieu, Pierre (1993), «Die öffentliche Meinung gibt es nicht», στο P. Bourdieu, *Soziologische Fragen*, Frankfurt am Main, 212-223.
- Bourdieu, Pierre (1998), *über das Fernsehen*, Frankfurt am Main.
- Dahl, Robert A. (1956), *A Preface to Democratic Theory*, Chicago.
- Dörner, Andreas (2002), «Wahlkämpfe - eine rituelle Inszenierung des demokratischen Mythos».

17. Για την ανυπαρξία της δημόσιας γνώμης, έτσι όπως την παρουσιάζουν οι δημοσκοπήσεις και τα MME, βλ. Bourdieu 1993.

- στο *Wahl-Kämpfe. Betrachtungen über das demokratische Ritual*, επιμ. A. Dörner, L. Vogt, Frankfurt am Main, 16-42.
- Downs, Anthony (1957), *An Economic Theory of Democracy*, New York.
- Edelman, Murray (1976), *Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politischen Handelns*, Frankfurt/New York.
- Edelman, Murray (2001), *The Politics of Misinformation*, Cambridge.
- Foucault, Michel κ.ά. (1993), *Technologien des Selbst*, επιμ. L.H. Martin, Frankfurt am Main.
- Habermas, Jürgen (1987), *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Darmstadt.
- Habermas, Jürgen (1992), *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main.
- Marshall, Thomas H. (1996), «Citizenship and Social Class», στο Marshall/Bottomore, *Citizenship and Social Class*, London, 3-51.
- Meyer, Thomas (2002), *Media - Democracy*, Cambridge.
- Mill, John Stuart (1861), *Considerations on Repesantive Government*, London.
- Offe, Claus (2001), «Wie können wir unseren Mitbürgern vertrauen?», στο *Vertrauen: Die Grundlage des sozialen Zusammenhalts*, επιμ. M. Hartmann/C. Offe, Frankfurt am Main, 241-294.
- Schumpeter, Joseph (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York.
- Sennett, Richard (2002), *Respect in an World of Unequality*, New York.
- Weber, Max (1976), *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, επιμ. J. Winckelmann, Tübingen.